

İlk Birikimin Kapitalizmin Devamlılığında Kritik Rolü ve Etnik, Sömürgeci, Cinsiyet Temelli Karakteri

İlkay Öz*

Geliş Tarihi / Received: 7 Kasım 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 10 Aralık 2025

Öz, İlkay. (2025). İlk birikimin kapitalizmin devamlılığında kritik rolü ve etnik, sömürgeci, cinsiyet temelli karakteri. *Eğitim Bilim Toplum*, 23(4), 3-33

Öz

İlk birikim kapitalizmin hem önkoşulu hem de ona içkin bir olgu olarak kapitalist sistemde kritik bir yer tutmaktadır. Zorla topraklarından koparılan köylülerin ücretli işgücü piyasasına dahil olması şeklindeki tanımı ise ilk birikimin yalnızca “klasik” bir tanımıdır. İlk birikime dair bu sınırlı çerçeve, yani ilk birikimi yöntem olarak ekonomi dışı zor ve emek süreçlerindeki değişim bakımından proleterleşmeye sıkıştırmak günümüzde sermayenin mevcut saldırılarını ilk birikimle ilişkilendirmeyip doğru kavrayamamakla sonuçlanacaktır. Oysa ilk birikim ortaya çıktığı zamanlardan günümüze kadar nitel ve nicel genişleyerek kapitalizmin merkezinde yer almaktadır. Öte yandan ırk/etnisite, cinsiyet ya da coğrafya temelli hiyerarşiler ilk birikim süreçlerinde kolaylaştırıcı, hızlandırıcı ve yoğunlaştırıcı bir etki yaratmaktadır. Kapitalist sistem bu hiyerarşik boşlukları değerlendirip sömürü ve mülksüzleştirme pratiklerini katmerlendirmektedir. Kapitalizm ilk döneminden itibaren de ilk birikimin ırksal/etnik, sömürgeci ve ataerki pratikleriyle gücünü artırmaktadır. Bu anlamda ilk birikimde ırksal/etnik, sömürgeci ve cinsiyetçi süreçleri göz önüne almak kimlikçi bir yaklaşım değildir; tam tersine, bu farklılıkların oynadığı kritik işlevi görmemek ekonomik indirgemeciliktir. Keza etnik, sömürgeci, cinsiyetçi uygulamaları kültürel farklılıkla sınırlandırıp sınıfsal ve sermaye boyutunu görmemek de kültürel indirgemeciliktir. Marx’ın çalışmalarından yola çıkarak ilk birikimin geçmişten günümüze sömürgeci, ırkçı ve cinsiyetçi karakterini, ekonomik ve kültürel indirgemecilikten uzak durarak ele almak bütüncül bir yaklaşım sunar.

Anahtar Sözcükler: Kapitalizm, ilk birikim, sömürgecilik, ırkçılık, ataerki.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: ilkayoz1991@gmail.com, Orcid Numarası: 0000-0002-4695-3857
PhD Student, Istanbul University, Department of Political Science and International Relations,
Email: ilkayoz1991@gmail.com Orcid number: 0000-0002-4695-3857

The Critical Role of Primitive Accumulation in the Continuity of Capitalism and Its Ethnic, Colonial, and Gender-Based Character

Abstract

Primitive accumulation occupies a critical place in the capitalist system, both as a precondition for capitalism and as an inherent phenomenon within it. Its definition as the inclusion of peasants forcibly dispossessed of their land into the wage labor market, however, represents only a “classical” understanding of primitive accumulation. This limited framework, which reduces primitive accumulation to proletarianization in terms of changes in extra-economic coercion and labor processes, leads to a failure to properly comprehend and relate capital’s contemporary attacks to primitive accumulation. Yet from its emergence to the present, primitive accumulation has remained at the very center of capitalism, expanding both qualitatively and quantitatively. Meanwhile, hierarchies based on race, ethnicity, gender, or geography exert a facilitating, accelerating, and intensifying effect on the processes of primitive accumulation. The capitalist system exploits these hierarchical gaps, deepening its practices of exploitation and dispossession. From its earliest period, capitalism has consolidated its power through the racial-ethnic, colonial, and patriarchal practices of primitive accumulation. In this sense, taking into account the racial-ethnic, colonial, and gendered processes within primitive accumulation is not an identity-based approach; on the contrary, failing to recognize the critical role played by these differences constitutes economic reductionism. Likewise, confining ethnic, colonial, and gendered practices to mere cultural differences while overlooking their class and capital dimensions amounts to cultural reductionism. Drawing on Marx’s work, addressing the colonial, racial, and gendered character of primitive accumulation from past to present, while avoiding both economic and cultural reductionism, offers a holistic perspective.

Keywords: Capitalism, primitive accumulation, colonialism, racism, patriarchy.

Giriş

Doğal ve kamusal varlıklar, dünya, insanlık, yaşamın kendisi uzun bir dönemdir yoğun ve çok yönlü bir sermaye saldırısı altında. Bu saldırılar kapitalizmin doğuşundan neoliberal döneme gitgide çeşitlenmiş ve daha da yoğunlaşmış durumda. Kapitalizmin sermaye birikimi için saldırıları bu dönemde, topraklarından koparılan köylüler; yaşadıkları bölgeleri terk etmek zorunda bırakılan yerli halklar; borçlarını ödemek için varını yoğunlu satmak zorunda kalan çiftçiler ve emekçi sınıflar; sanayi, maden, enerji, konut, turizm, ulaşım projelerinin, arazi anlaşmalarının merkezindeki doğanın tahribatıyla görünür olsa da aslında saldırı bunun çok ötesinde. Saldırı, piyasa dışı kalmış her şeyi, geleneksel üretim ve yeniden üretim ilişkilerini, doğal varlıkları kendine tabi kılmaya, piyasalaştırmaya yahut ortadan kaldırmaya; piyasa dışı bir yaşamsal faaliyet bırakmamaya ve olabildiğince sömürmeye yönelik. Sermayenin saldırılarında izlediği strateji ise çok çeşitli. Aynı yörede, aynı zaman diliminde bile farklı stratejilerle sermaye saldırıları gerçekleşebiliyor. Emekçi sınıfların mevcut durumu, karşısındaki egemen sınıfların gücü, ırksal/etnik, coğrafi ve cinsiyet temelli farklılıklar, sermayenin ihtiyaç duyduğu birikimi karşılayacak mülksüzleştirme hamlesinin biçimini, şiddetini, süresini,

hedef unsurunu belirlemekte. Bu metin, kapitalizmin hem doğuşu hem de varlığını sürdürmesinde temel olan ilk birikimi şemalaştırmayı; ilk birikimin etnik/ırksal, sömürgeci ve cinsiyetçi karakterini ortaya koyup kapitalizmin bu farklılıklar üzerinden işleyişini göstermeyi amaçlamaktadır.

Bu makalede kapitalizmin hem oluşum sürecinde hem de günümüze kadar kendini yeniden üretmesinde kritik konuma sahip olan ilk birikimin yöntemi, mülkiyet ve emek süreçleri açısından sonuçlarını ve ırksal/etnik, sömürgeci, cinsiyetçi niteliğini inceleyeceğim. Kapitalizm ilk birikimin sürekliliğini ve günümüzde aldığı biçimleri göstermek için *longue durée* bir anlatı ortaya koyacağım. Bu yazıda, sermayenin ilk birikim stratejilerini ele alan görece geniş çaplı literatür taramasına dayanarak, şu noktaları vurgulamak istiyorum: İlk birikim kapitalizmin çekirdeğidir; hem ortaya çıkışı hem varlığını idame ettirmesinde kapitalizm ilk birikime mutlak ihtiyaç duyar. İlk birikim, ekonomik ve/veya ekonomi dışı yöntemlerle sermaye birikimi gerçekleştirmeye yönelik veya sonucunda sermaye birikiminin gerçekleştiği, emekçi sınıfların kolektif yahut bireysel üretim araçları ve geçim kaynaklarına erişimlerinin kısıtlanması, bu araç ve kaynakların piyasalaştırılması ya da ortadan kaldırılmasını içeren süreçlerdir. İlk birikim hayatın kendisini de metalaştırdığından, yalnızca maddi varlık ve unsurları değil, maddi olmayan varlıkları da sermaye döngüsünün içerisine alır. Bu nedenle ilk birikim doğal varlıkları hedef aldığı gibi geleneksel yaşam pratiklerini, bilgi ve deneyimleri, emekçi sınıfların sahip olduğu kamusal-kolektif hak, hizmet ve varlıkları da hedef alarak bunların metalaştırılması veya ortadan kaldırılmasını da içerir. Kapitalizmin oluşumundan günümüze ilk birikim çok farklı biçimler almış; yöntem ve stratejilerini, egemen ve emekçi sınıfların siyasal, iktisadi ve toplumsal konumlarına, sınıf mücadelesine, meydana geldiği dönem ve coğrafyaya göre şekillendirmiştir (Öz, 2024, s. 50-1). Bu nedenle de ilk birikimi yalnızca ekonomi-dışı zorla, çitlemeler ve hatta 15-18. yüzyıl İngiltere'si çitlemeleriyle sınırlandıran bir perspektifin dışına çıkmak, sermayenin güncel ve çok yönlü saldırılarını kavrayışımıza ve bunların kapitalizm için yerini anlamlandırmamıza katkı sunacak. Öte yandan kapitalist sistemde, kapitalizmin bir parçası ve güçlendirici bir unsuru olan ırksal/etnik, sömürgeci, cinsiyetçi mülksüzleştirme ve sömürü pratiklerini kültür veya kimlik alanının parçası görmek, emekçi sınıfların mülksüzleştirme ve sömürü pratiklerinden ayırmak da ilk birikim kavrayışımızı kısıtlamaktadır. Irksal/etnik, sömürgeci ve cinsiyete dayalı sömürü, baskı ve mülksüzleştirme pratiklerinin sınıf karakterinin görmezden gelinmesi de aynı şeyi doğuracaktır. Bu anlamda ilk birikim perspektifimiz ekonomik indirgemecilik ve kültürel indirgemeciliğin dışında olmalıdır. Bu bütünlük yaklaşım kapitalizm karşıtı mücadelelerde strateji ve karşı-hegemonya geliştirmeyi kolaylaştıracaktır.

Marx'ta İlk Birikim

Kapitalizmin köklerini, Marx'ta, ancak 600 yıl kadar geriye götürebiliyoruz (Marx, 2016). İnsanlık tarihine kıyasla, kısa ömründe kapitalizm, varlığını mülksüzleştirme ve sömürü üzerinden sürdürür. Bu iki süreci birbiriyle bağlantılandıran ve kapitalizmin belkemiğini oluşturan olgu ise ilk birikimdir. Marx ilk birikim kavramını *Kapital*'in ilk cildinde kullanmıştır. Burada sermayenin kökenini sorgularken klasik ekonomi politikçilerin zenginliğin kökenlerine ilişkin analizlerini ele almış, Adam Smith'in kapitalist üretimin başlangıcını “stok birikimi” ile açıklamaya kalkmasını eleştirmiştir. Marx ilk birikimden bahsederken “sözde orijinal sermaye birikimi” diyerek klasik ekonomi politikçilerin sermaye birikiminin kökenlerine ilişkin tahlillerine itiraz eder ve sermayeyi bir toplumsal ilişki olarak ele alır.¹ Marx için, kapitalist üretimin olmazsa olmazı meta üreticilerinin elinde büyük miktardaki sermaye ve emek gücü kütesinin varlığıdır (Marx, 2016, s. 686). Sermayenin doğuşu ise çalışan ve tutumluların ellerindekini biriktirip üretim araçlarına sahip oldukları; tembel ve har vurup harman savuranların ise onlar için çalışmak zorunda kaldıkları biçimindeki anlatının aksine “tepeden tırnağa kana ve pisliğe bulanmış olarak” gerçekleşmiştir (Marx, 2016, s. 727). İşte 15. yüzyılın sonlarından 18. yüzyıla kadar çeşitli şekillerde devam edecek olan ilk birikim sürecinin temeli budur: “Kır üreticisinin, köylünün topraktan yoksun bırakılması”. Bu süreç başta gelişen kumaş endüstrisinin ihtiyaçları doğrultusunda, endüstriyel tarım faaliyetleri için ortak meraların, köylü topraklarının egemen sınıflar tarafından ele geçirilerek, geçimlik üretim yapan dolaysız üreticilerin geçim kaynaklarının ortadan kaldırılması ve topraklarından edilmelerini içermektedir (Marx, 2016, s. 687). Böylece bir tarafta üretim araçlarına sahip kapitalist sınıf, diğer tarafta ise topraklarından koparıldıkları için geçim kaynakları ellerinden alınan, bu nedenle bir başkasının yanında ücretli işgücü olmaktan başka seçeneği kalmayan işçi sınıfı, yani iki çelişkili sınıf bir araya gelmiştir. Bunun temelinde sermaye birikimi vardır ve işte bu, ilk birikimin “klasik” sürecidir. Dolayısıyla mülksüzleştirme peşi sıra sömürüyü beraberinde getirmiştir. Linebaugh'a göre mülksüzleştirme, sömürüye zemin hazırlar, bunun da ötesine geçip sömürüyü yoğunlaştırır (Linebaugh, 2014, s. 73). Foster ve Clark ise ilk birikim analizlerinde kapitalist sistemin iç dinamiğinin emek gücünün sömürülmesi; dış dinamiğinin ise mülksüzleştirme olduğunu ifade etmektedirler (Foster & Clark, 2018, s. 1). Başka bir deyişle, ilk birikim, sermaye birikiminin koşullarını oluşturur; sermaye birikim süreçlerinde emekçi sınıfların emeğinin sömürülmesine zemin hazırlar ve artı-değer elde edilmesinin yolunu açar; bu süreç rekabet ve üretim güçlerinin geliştirilmesi ile kârın maksimize edilmesi ve artığın yeniden sermayeye yatırılması gibi kapitalist üretim yasalarının temelini atar (Wood, 2021, s. 49-50).

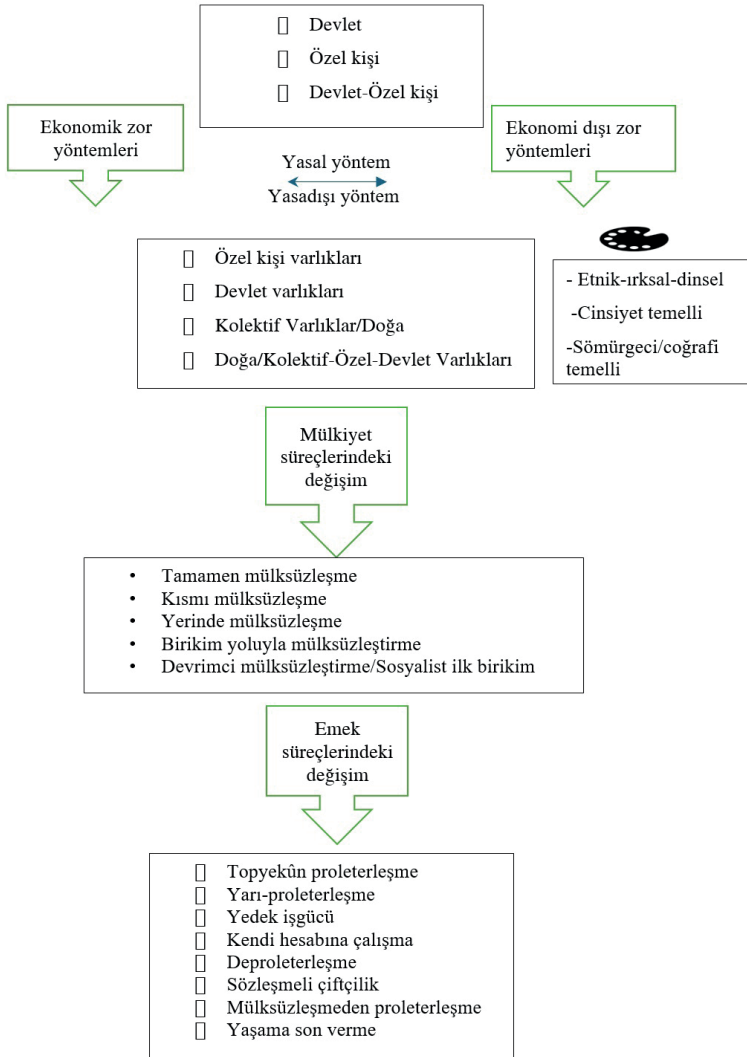
İlk Birikimi Şemalaştırma Denemesi

Marx'ın ardından Luxemburg, ilk birikimin kapitalizmin şafağıyla sınırlı kalmadığını, sistemin genişlemesini ve krizlerini aşmasını sağlayan bir mekanizma olduğunu vurgulamış ve böylece Marksizm'de sürekli ilk birikim yaklaşımının öncülerinden biri olmuştur. Buna göre kapitalist sistem, iç pazarlarda talep yetersizliğini aşmak ve artı-değeri artırmak için dış pazarlar bulmak, kapitalist olmayan alanlara yayılmak ve yeni mülksüzleştirme ile sömürü süreçlerine sürekli başvurmak zorundadır (Luxemburg, 1986). Luxemburg gibi günümüz Marksistlerinden Harvey de ilk birikimi kapitalizmin doğuşuna mahsus olmayan, kapitalist sistemin kendi içkin krizlerini aşmak ve sermayeyi yeniden üretmek için sürekli olarak yeni biçimlerde ortaya çıkan güncel bir olgu olarak ele alır; Harvey finansallaşma, özelleştirmeler, kamusal varlıkların metalaştırılması vb. üzerinden ilk birikimin günümüzdeki biçimlerine işaret eder ve bunu tarif etmek için mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramını kullanır. (Harvey, 2019, 4. Bölüm; Harvey, 2015, s. 169-70). Marx'ın ilk birikim üzerine değerlendirmeleri ve takipçilerinin bu olguyu ele alış biçimlerini göz önünde tutarak, geniş çerçevede ilk birikimi üretim araçları, geçim kaynakları ve ortak toplumsal zenginliğin sermaye birikimi için emekçi sınıflardan kopartılması anlamında kullanıyorum. Emekçi sınıfların mülksüzleştirilmesi olarak ilk birikim, üreticilerin yalnızca maddi varlıklarından koparılması değil, ayrıca piyasa dışında kalmış kamusal hizmetlerin ortadan kaldırılması veya metalaştırılması, geleneksel yeniden üretim ilişkilerinin, metalaşmamış pratiklerin, geçmişten gelen bilgi, deneyimlerin ortadan kaldırılması ve/veya metalaştırılmasıdır. Sermaye saldırılarının hedefi olan ve mülksüzleştirilen bu emekçi sınıflar ise ırksal/etnik, coğrafi ve cinsiyete dayalı farklılıkları kendisinde taşıırken; kapitalizm, ilk birikim sürecinde bu farklılıkların yarattığı hiyerarşik boşlukları derinleştirerek sömürü ve mülksüzleştirme pratiklerini katmerlendirir.

İlk birikim, farklı tarihsel ve coğrafi koşullarda çeşitli pratik ve sonuçlar şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Sermayenin ihtiyaçları, dönemin toplumsal-siyasal yapısı, hâkim sınıfların konumu ve karşısındaki emekçi sınıfların durumu ile ırksal/etnik, coğrafi ve cinsiyet temelli farklılıklar, ilk birikimin yöntemi, şiddeti ve hedeflerini belirleyici niteliktedir. Bu süreçte lordlar, krallar, tefeciler, lümpen unsurlar, yerel eşraf, devletin zor aygıtları, uluslararası kurumlar ve büyük ölçekli şirketler gibi çok çeşitli aktörler rol alabilmektedir. İlk birikim yalnızca maddi varlıkların el değiştirmesine indirgenemez, bilgi, deneyim ve kültür gibi maddi olmayan unsurları da hedef alabilir; yasal-yasadışı ya da ekonomik-ekonomi dışı yöntemler arasında salınan bir karakter taşıyabilir. Söz konusu farklılıklar, sürecin şiddetini, hızını ve kapsamını artırıcı

etkiler yaratabilir. Bu nedenle ilk birikimin sonuçları oldukça çeşitlidir: Tam mülksüzleşme ve proleterleşme yalnızca klasik örnekleri oluşturmaktadır; oysa süreç, mülkiyet ilişkileri ve emek süreçlerinde çok daha farklı dönüşümlere yol açabilmektedir. Aşağıdaki ilk birikim şemasıyla çok çeşitli biçimler alabilen bu süreci aktörüyle, yöntemiyle, hedef aldığı unsuruyla, etnik/ırksal/dinsel, coğrafi ve cinsiyet temelli farklılıklarıyla, mülkiyet ve emek süreçlerindeki değişim açısından yarattığı sonuçlarla göstermeye çalıştım.

Şekil 1 İlk birikim şeması

Öncelikle yukarıdaki şemayı kısaca anlatmaya çalışalım. Şemanın üst kısmından alt kısmına ilk birikim sürecinin işleyişi ve sonuçlarını görüyoruz. En üstte ilk birikim sürecini gerçekleştiren aktörler yer alıyor. Bu aktörlerin hedef aldıkları unsurlar çok çeşitli. Bu çok çeşitli aktörler, hedef aldıkları unsurları birikim sürecinin parçası haline getirmek için ekonomik yöntemler ve ekonomi dışı zor yöntemlerini kullanıyorlar. Bu yöntemleri ise geniş bir yelpaze içinde yasal ve yasadışı yöntemler arasında salınarak uygulamaya koyabiliyorlar. Bu süreçte hedef aldıkları unsurlar kendi etnik/ırksal/dinsel, cinsel ve coğrafi kimliklerinden farklı olduğu ölçüde bu hiyerarşik farklılıkları birikim stratejisinde kullanabiliyorlar; şemadaki palet ikonu da bu hiyerarşik farklılıkların ilk birikime rengini verebileceğini simgelemektedir. Bunun aşağısında kalan iki oktan bu sürecin sonuçlarını, ilk birikimin mülkiyet süreçleri ve onun ardı sıra gelen emek süreçlerindeki değişikliklerde gözleyebiliyoruz.

Bu şemadan ilk birikim sürecinin çok aktörlü, çok yöntemli ve sonuçları açısından da çok çeşitli olduğunu çıkarabiliriz. Bu da ilk birikimin tanımlanmasına ilişkin sıkıntıları beraberinde getiriyor. Kavramın özellikle Türkçe literatürde ilk, ilkel, ilksel, kökensel, mülksüzleştirme yoluyla birikim gibi nasıl isimlendirilmesi gerektiğine yönelik tartışma ve önerilerin ötesinde, ilk birikim kavramının daha temelinde tanımına ve kapsamına ilişkin bilhassa Marksist çevrede tartışmalar hâlâ güncel (Hall, 2021, s. 516). Klasik ilk birikim anlatısı olarak niteleyebileceğimiz kapitalizmin şafağında, dolaysız üreticilerin üretim ve geçim araçlarından, toprak ve ortak alanlarından koparılması süreci kavramın kapsamını aşırı şekilde sınırlandırıp kimi belirsizlikleri ortadan kaldırıyor. Ancak Marx'ta dahi ilk birikimin çok çeşitli biçimlerini görmemiz mümkün. Marx İngiltere çitleme örneğinin ilk birikimin “klasik” niteliği olduğunu ifade etse de farklı ilk birikim süreçlerinin farklı coğrafya ve zaman dilimlerde gerçekleşebileceğine de işaret etmişti. Marx'ın ifadesiyle “bu mülksüzleşmenin tarihi farklı ülkelerde farklı renklere bürünür, farklı aşamalarını farklı sıralarla ve farklı tarih dönemlerinde geçirir. Bunun klasik biçimine sahip olduğu tek yer İngiltere'dir. İngiltere'yi örnek alışımızın nedeni de budur” (Marx, 2016, s. 689). Ancak Marx'ta ilk birikim, İngiliz kırsalındaki çitlemeyle sınırlı değildir; sömürgecilik, kamusal borçlanma, uluslararası kredi sistemi, modern vergi sistemi, ticaret savaşları, işgünlerinin uzatılması da ilk birikimdir (Marx, 2016: Bölüm 24). Dolayısıyla ilk birikim bu klasik tanımını, coğrafyaları ve yüzyılları aşan bir olgu.

İlk Birikimin Yöntemi

Birçok Marksist analiz ilk birikimin güncelliğini koruduğunda hemfikir. Ancak bu uzlaşma, kavramın içeriği ve kapsamında anlaşıldığı anlamına gelmiyor. İlk birikimin yöntem ve sonuçları açısından da ayrışma mevcut. Örneğin, öncelikle ilk birikim pratiğinin yöntemine bakalım. Genel olarak ilk birikim için “ekonomi-dışı zor” temel ilke kabul edilir (Luxemburg, 1986; Glassman, 2006; Levien 2017). Yani egemenlerin hukuki veya yasadışı zor yollarıyla mülksüzleştirme pratiğini uygulaması ilk birikimin kapsamının sınırıdır. Oysa teoride “ekonomi-dışı zor” ile “ekonomik yöntemler” üzerinden yapılacak ayırım gündelik hayatta her daim geçerli olmayabilir. “Ekonomi-dışı zor” ile “ekonomik yöntemler kimi zaman iç içe geçebilir ve ayrıştırılması mümkün olmayabilir. Burada özellikle “serbest piyasa” miti önemli. Piyasa her zaman, özellikle devlet başta olmak üzere, müdahalelere açıktır; siyasal iktidar ve egemenler piyasa işleyişine sermaye dolaşımı ve genişlemesi lehine müdahil olurlar. Bu, devletin kamusal varlığının tasfiye edildiği neoliberal dönem için de böyledir. Neoliberalizm sanılanın aksine devletin “piyasadan el çekmesi” değil ekonomik alana müdahalelerini kamu ya da emekçi sınıflar lehine yapmaktan vazgeçmesidir; bu süreçte ise şirketler lehine piyasa müdahaleleri hız kesmeden devam etmektedir. Dolayısıyla Hall’ın ifadesiyle piyasalar doğrudan “ekonomik” ilişkilerin “olağan” alanlarıdır (Hall, 2013, s. 1593). Siyasal iktidarlar ve özellikle neoliberal devletler, “serbest piyasaya” kuralları belirlemek üzere müdahale ederler. Bu kuralların yaratacağı sonuçlar ise öngörülebilirdir. Örneğin siyasal iktidarlar kamusal fiyat, destekleme, girdi üretimi ve pazar mekanizmalarını silebilir; üretim süreçlerini ve pazara erişimi zorlaştıracak kararlar alabilir; müştereklere erişimi sınırlandırıp çitlemeler gerçekleştirebilir; gümrük duvarları ve tarifelerini ithalat için indirebilir; vergileri ve faiz oranlarını artırabilir. İşte bu müdahaleler küçük köylü, geçimlik üretici, kendi hesabına çalışan milyonların büyük şirketlerin oluşturduğu oligopolistik ortamda varlık sürdüremeyip ortadan kalkmasına yol açmaktadır. Bu nedenle Araghi serbest piyasa mitinin görünmez el metaforunu reddetmekte ve devletlerin piyasaya şirketler lehine müdahalelerini “görünür ayak” kavramıyla öne çıkarmaktadır (Araghi, 2009, s. 112). Öte yandan “ekonomik yöntemler” ve “ekonomi-dışı zor” yöntemleri arasındaki siliklik gerçek hayatta “zor” ile “rıza” arasındaki geçişkenlikle de ortaya çıkabiliyor (Hall, 2013, s. 1593-4). Çünkü aslında ilk birikimin “ekonomik yöntemleri” görünürde rızaya dayalı pratikleri içerse de rıza ile zor arasındaki yolda, tavsiyeden, telkin, manipülasyon, aldatma, uyarı, göz korkutma ve açık tehdit, fili müdahale ve şiddete uzanan süreçler mevcut (Öz, 2024, s. 67-8). Burada Gramsci’ye başvurarak hegemonyanın hile, sahtekarlığı içerebildiğini hatırlayabiliriz. “Rıza ve zor arasında yolsuzluk/hile

vardır (bu, hegemonik işlevi yerine getirmenin güç olduğu ve zor kullanımının çok riskli olduğu belirli durumların karakteristiğidir)” (Gramsci, 1980, s. 80). Emekçi sınıfların mülksüzleştirme pratiklerine razı olmalarını sağlamak için zor, meşruiyet ve maddi tazminatlar gibi farklı mekanizmalar kullanılabilir (Levien, 2017, s. 50).

Mülkiyet Biçimindeki Değişim

Mülkiyet biçiminde değişim açısından da ilk birikim çok çeşitlidir. “Klasik” ilk birikim anlatısındaki zincirlerinden başka şeyleri kalmayacak şekilde topyekûn mülksüzleşme her zaman geçerli değildir. Dolaysız üreticiler her daim topraklarından ve geçim kaynaklarından bütünüyle koparılmaz. Mülksüzleşme pratikleri, mülkiyet açısından, topyekûn mülksüzleşme dışında kısmi mülksüzleşmeyi; kamusal ve müşterek varlıklar ile üretim ve yeniden üretim süreçlerine ilişkin bilgi, geleneksel yöntem, karar ve denetim mekanizmaları yitirmek açısından, yerinde mülksüzleşmeyi de içerebilir (Feldman, vd. 2003). Keza 1980 sonrası tarım-gıda alanında büyük şirketlerin hakimiyeti sonrası sözleşmeli tarımla kendi tarımsal işletmesinde karar ve denetim mekanizmasını şirkete devrederek kendi toprağında işçileşme süreci de (Ulukan, 2009) benzer bir ilk birikim pratiğidir. Öte yandan endüstriyel kapitalizmle ekolojik tahribatın yıllara yayıldığı veya maden, enerji ve endüstri faaliyetleri süreçleri sonunda köylülerin ve yerli halkların geçim ve yaşam kaynaklarının ortadan kalktığı ve göç etmek zorunda kaldıkları süreç de mülksüzleştirme pratiğidir. Ekolojik tahribatın giderek birikmesi açısından bu, birikim yoluyla mülksüzleşme olarak adlandırılmaktadır (Perreault, 2013, s. 1054-5).²

Emek Süreçlerinde Değişim

Emek süreçlerindeki değişim açısından mülksüzleşme ve proleterleşme arasındaki ilişki zorunlu değil olumsaldır; proleterleşme ancak belirli sınıf mücadelelerinin olumsal bir sonucudur (Batou 2016: 616). Genelde ilk birikim analizleri mülksüzleştirmenin sonucunu proleterleşme olarak kestirip atmaktadır (Fraser, 2018, s. 5-6; Brass, 2011, s. 147; İnce, 2014). Topyekûn mülksüzleştirme de doğrudan proleterleşmeyi yaratmaz. Topraklarından koparılanlar kente göçüp kendi hesabına çalışma şeklinde bir emek kategorisinin parçası olabilir. Örneğin Shapan’ın işaret ettiği gibi Hindistan’da mülksüzleşme proleterleşmeyi değil formel veya enformel sektörlerde kendi hesabına çalışmayı artırmıştır; bu “proleterleşme olmaksızın mülksüzleşme”dir (Shapan, 2017, s. 78-9). Keza özellikle Küresel Güney’de topyekûn mülksüzleşmemiş ama artık yalnızca tarımla geçinemeyecek durumdakiler, yani “yeniden üretimin sıkıştığı” kesimler için (Bernstein,

1979) kendi toprağında üreticiliği sürdürürken ücretli işgücü haline gelme şeklinde “yarı proleterleşme” ortaya çıkmıştır; Türkiye’de de ilk birikimin emek süreçlerindeki yaygın sonucu budur (Keyder ve Yenal, 2020; s. 138-139). Bu kısmen mülksüzleşmeyle bağlantılandırılabilir. Toprakla bağı tamamen kopmayan veya kısmen mülksüzleşenler için mevsimlik işçilik, tarım-dışı faaliyetlerde çalışma, yarı-proleterleşme, kentsel ekonomide kayıtdışı çalışma olası sonuçlardandır (Oral, 2006, s. 42; Gürel, 2014, s. 381-382; Boratav, 2005; s. 131-2). Kentlerde emek piyasalarında yer bulamayan yığınların yedek işgücü haline gelmesi de olasıdır. Keza ücretli emek dışında, özgür olmayan emek kategorileri de topyekûn mülksüzleştirmenin azımsanmayacak sonuçlarındandır. İlk birikim pratiğinin cinsiyete dayalı farklılıklarına aşağıda değinirken bu da göz önünde bulundurulacaktır. Mülksüzleştirme ve yerinden edilme pratikleri göçmenler ve özellikle göçmen kadın ve çocuklarda gördüğümüz üzere, bu yığınları ucuz işgücü ya da aşırı sömürü, angarya, kölelik veya seks köleliği gibi özgür olmayan emek kategorilerinin parçası haline getirebilir; yani mülksüzleşme deproleterleşmeyi de doğurabilir. Öyleyse aşağıdaki başlıkta kapitalizmle ırksal/etnik, sömürgeci ve cinsiyet temelli farklılıkların bağlantısını göstermeye çalışalım.

Kapitalizmin İrk/Etnisite, Sömürgecilik ve Cinsiyet Temelli Karakteri

İrksal/etnik ayrımlar, yayımlacılık ve cinsiyet temelli baskı mekanizmaları sınıflı toplumların doğuşundan beri var olsa da kapitalizmle birlikte bu etnik, cinsel ve coğrafi farklılıklar sermayenin birikim stratejisinin ayrılmaz unsurları haline gelmiştir. Bannerji, ırk, cinsiyet ve sınıf gibi baskı ve sömürü unsurlarının birbirinden ayrı ele alınamayacağını söylemektedir. Kapitalizmi ve bu sömürü ve baskı mekanizmalarını ayırık alanlar olarak incelemek, birinin diğerinin işleyişini kolaylaştırdığını görmezden gelmeyi doğuracaktır. Bu durum, sermayenin hareketini ve genişlemesini mümkün kılan etnik/ırksal, toplumsal cinsiyete dayalı ve sömürgeci pratiklerin ekonomi-dışı bir alana itilmesine yol açacaktır. Böylece bu alan, sınıf ve sermaye ilişkilerini göz ardı eden “kimlik” temelli yeni toplumsal hareketlerce sahiplenilecektir (Bannerji, 2016, s. 84-87). 90’larla birlikte kimlik ve sınıf hareketlerinin belirli ajandalarda kurduğu koalisyonların parçalı niteliği, kapitalist dünyayı kavramada ve toplumsal mücadelelerde sorunlar yaratmıştır: farklı ajandalar, talepler ve taktikler. Ne var ki etnisiteye, sömürgeciliğe ve cinsiyetçiliğe karşı talepleri sınıfsallık ve sermaye ilişkilerinden bağımsız ele almak kültürel indirgemeciliktir; bu farklılıkları mülksüzleştirme ve sömürü süreçleriyle ilişkilendirmeyen yaklaşımlar ise ekonomik indirgemeciliğe düşer (Bannerji, 2016, s. 85). Oysa kapitalizmin doğuşundan bugüne genişleyen ilk birikimin etnik, cinsiyetçi ve sömürgeci pratiklerini sınıfsal karakterleriyle birlikte görmek bütünsel bir mücadele olanağı sunar.

Kapitalizmin erken dönemleri için akla ilk özgür ücretli işgücü, maaşlı işçiler; işçi ve kapitalist arasındaki gönüllü sözleşme ve piyasalar gelse de bu dönem özgür olmayan emeğe, köleliğe, şiddete ve bedensel zora dayalıydı (Beckert, 2018; s. 16). Ancak bu zora, şiddete ve özgür olmayan emeğe dayalı süreç kapitalizmin şafağıyla sınırlı değildi. Kapitalizm ücretli işgücünün sömürsünü esas alsa da 21. yüzyılda dahi özgür olmayan emek biçimleri azımsanmayacak şekilde yaygındır (Dalla Costa, 2014, s. 152). Fraser’a göre kapitalist sistemde ırksallaştırıcı dinamikler ücretli işgücü olarak sermaye tarafından sömürülen özgür proleterler ile yamyamlaştırdığı özgür olmayan emekçi sınıflar arasındaki ayrışmada görülebilir (Fraser, 2018, s. 6). Kapitalizm, Federici’ye göre Cadı Avları, kolonileştirme ve yeni sömürgeleştirmeye bir sosyoekonomik sistem olarak, “ırkçılığa ve cinsiyetçiliğe zorunlu olarak taraftar”dır (Federici, 2017, s. 31). “İrksallaştırılmış mülksüzleştirme” kavramıyla Fraser ise mülksüzleştirme süreçlerinde ırksallaştırmanın kapitalist toplumun kurucu ve sürekli unsuru olduğunu öne sürmektedir. Fetih, toprak gaspı, köleleştirme, zorla çalıştırma, çocuk işçiliği, çocuk kaçırma ve ulusötesi seks ticareti gibi uygulamalarda da ırksallaştırmanın mülksüzleştirmeyle bağlantısı görülebilmektedir. Bunlar ayrıca çağdaş emperyalizmle bağlantılıdır (Fraser, 2018, s. 5). İlk birikimin ırkçı-sömürgeci-cinsiyetçi niteliğini görüp kapitalizmin tarihinde temellendirmek doğru bir perspektif için gereklidir. Çünkü “eğer kapitalist ekonomi politik tahliline, kadınların yaptığı karşılığı ödenmeyen evişi, köylülerin geçimlik çalışması, sömürgeci koşullarda yapılan çalışma ve doğanın üretimi de dahil edilseydi, bu sistemin ekonomistlerin gösterdiğinden tamamen farklı bir tablosu ortaya çıkardı” (Mies, 2019, s. 14). Kapitalist sistem için ırk/etnisite, cinsiyet ve coğrafya temelli farklılıkların derinleştirilerek sömürünün pekiştirilmesi tarihin rastgele bir anında, herhangi bir coğrafyasında, bir kereliğine gerçekleşmiş bir olgu olmanın ötesinde ona içkindir.

İlk Birikimin Etnik/İrksal ve Sömürgeci Kökenleri

İlk birikimin etnik/ırkçı niteliğini, zora ve şiddete dayalı yüzünü en rahatça görebileceğimiz süreçler sömürgecilik ve emperyalizmdir. Marx da metinlerinde Avrupalı devletlerin Amerika, Asya ve Afrika’daki sömürgecilik faaliyetlerinin ilk birikimin temelindeki önemine dikkat çekmiştir.

Amerika’da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika’nın, siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının işaretleriydi. Bu masalımsı süreçler ilk birikimin ana uğraklarını oluşturur (Marx, 2016, s. 718).

Bu sermaye öylesine büyüktü ki, toplam miktarın bir milyar sterlinin üzerinde olduğu tahmin ediliyordu ve bu da 1800’lerde Avrupa’daki tüm buharlı sanayinin sermayesinden daha fazlası demekti (Mandel, 1968, s. 443-4). Wood ise kapitalizmin inşasında sömürgeciliğin rolünü göz ardı edilebilir ölçüde olduğunu söylemektedir (Wood, 2021, s. 165-86). Öte yandan Galeano, Latin Amerika’da Avrupalı devletlerin emperyalist yayılcılığına odaklanırken küresel ölçekte ilk sermaye birikimini sağlayan sürecin bu yağma faaliyeti olduğuna dikkat çekmiştir: “Dünyamızın ekonomik evriminde yeni bir tarihsel aşamanın oluşmasını ta Ortaçağ’dan beri mümkün kılan ilk sermaye birikimini sağlayan en önemli etken, gerçekten de, iç ve dış yağma olmuştur” (Galeano, 2006, s. 49). Marx’ın çalışmalarında kapitalizmin işleyişine odaklanırken küresel bağımlılık ilişkilerini, kapitalizmin ırksal/etnik/dinsel farklılıklarını görmezden geldiği savının karşısında ilk birikimin etnik/dinsel, sömürgeci karakterine birçok kez dikkat çektiğini öne sürmemiz mümkündür.

Yerlilere reva görülen muamelenin en korkunç olduğu yerler doğal olarak, Karayipler gibi sırf ihraç ürünü yetiştiren plantasyon sömürgeleri ile Meksika ve Doğu Hindistan gibi soygun alanı haline getirilmiş zengin ve yoğun nüfuslu ülkelerdi. Bununla beraber, asıl sömürgelerde bile ilk birikimin Hristiyanca karakteri kendini ortaya koymaktan uzak kalmıyordu (Marx, 2016, s. 720).

Öte yandan ilk birikime sömürgeler üzerinden yaklaşırken, Marx, daha çok, artık ve zenginliğin çevreden metropole taşınmasına odaklanmıştı: “Sömürgeler, gelişen manifaktürlere piyasa ve piyasa tekeli yoluyla da güçlenmiş bir birikim sağlamıştı. Avrupa’nın dışında doğrudan doğruya yağma, köleleştirme ve katletme ile ele geçirilen servet anavatana akmış ve orada sermayeye dönüşmüştü” (Marx, 2016, s. 721). Ancak sömürgeciliğin kapitalizm tarihindeki önemi, yarattığı birikimin dışında plantasyonlarda kurduğu emek rejimiyle, ilk büyük çaplı modern proletaryayı yaratması ve Britanya’daki fabrika sistemiyle kapitalist tarımın da öncüsü olmasıydı (İnce, 2014, s. 112). Keza sömürgelerdeki ilk birikim pratikleri sömürge ülkelerin kendi topraklarındaki geleneksel üretim ve yeniden üretim süreçlerinde kapitalist dönüşümü de yaratmaktadır. Burada geçimlik üretim ve dolaysız üreticilik yerini piyasa için üretime, köleliğe ve ücretli emeğe bırakmaktadır.

Beckert, pamuk üzerinden kapitalizmin küresel tarihini anlatırken kapitalizmin 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki gelişim sürecinin temelinde yerli halkların varlıklarına el konması, kölelik, emperyalist yayılcılık, tüccar kapitalistlerin halklar ve topraklar üzerinde egemenlik ilan etmesi ve

silahlı ticaretin yer aldığına dikkat çekmiş, bunu savaş kapitalizmi olarak nitelemiştir (Beckert, 2018, s. 16). Özellikle Amerika kıtasında, yerli halkların topraklarından koparılımları, mülksüzleştirilmeleri ve/veya öldürülmeleri şeklindeki Avrupalıların zora dayalı yayılmacı politikaları bu dönemdeki ticaret kapitalizmine ve ilk birikim stratejisine rengini vermişti. “Emperyalist genişleme, mülke el koyma ve kölelikten oluşan bu üçlü hareket” kapitalizmin oluşumunda temel noktalardandı. Avrupalı devletlerin desteklediği silahlı milis güçleri olan *İngiliz Doğu Hindistan Şirketi* gibi kapitalistler topraklara ve işgücüne el koyuyor, Afrika kıtasında milyonlarca yerli halkı köleleştirip Amerika’daki plantasyonlarda çalıştırıyorlardı. Bu plantasyonlarda tropik ve yarı tropik ürünler, şeker, pirinç, tütün ve çivit yetiştiriliyordu ve büyük miktarda işçiye ihtiyaç vardı. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla Afrika’dan Amerika’ya 8 milyondan fazla insan köleleştirilip taşınmıştı (Beckert, 2018, s. 66-9).

İlk birikim süreci farklı coğrafyalarda ve farklı yüzyıllarda etnik-ırksal-sömürgeci karakterini ortaya koyarak devam etmişti. “İlk birikimin farklı uğrakları, şimdi, az çok bir zaman sırası izleyerek, özellikle İspanya, Portekiz, Hollanda, Fransa ve İngiltere’ye dağılmış bulunuyor” (Marx, 2016, s. 718). Emperyalizmin bu klasik çağında Büyük Britanya başta olmak üzere, Avrupa ülkeleri, Japonya, Birleşik Devletler’in sömürge ülkelerde gerçekleştirdiği ilk birikim sürecini köle ticareti, yeraltı ve yerüstü zenginliklerinin soyulması, plantasyonlarda ve madenlerde köle emeği, geleneksel gıda sistemlerinin çökertilmesi sonucu açlıklarla yerel halktan milyonlarca insanın ölmesi şeklinde görüyoruz (Davis, 2012, s. 20). Örneğin İngiliz sömürgesi Hindistan’da bir ilk birikim stratejisi olarak aşırı yüksek vergilendirme (Luxemburg, 1986, s. 284-5) yalnızca köylülerin topraklarına el koyulmasına neden olmamış, vergi toplama işini elinde tutan *Doğu Hindistan Şirketi*’nin vergileri artırması daha büyük bir felakete neden olmuştu. Vergiler artınca köylüler kendi tüketimleri için daha az pirinç ayırmak zorunda kaldığından 1768 ve 1769’daki kötü hasatlar 1770’te kıtlığa neden olmuş ve Bengal nüfusunun yaklaşık üçte biri, yani 10 milyon kadar insan ölmüştü (Angus, 2023, s. 102). 19. yüzyılın küresel ölçekte hakim ülkesi İngiltere’nin başını çektiği emperyalist politikalar üzerinden gerçekleşen ilk birikim Hindistan coğrafyasından Afrika’ya kadar uzanıyordu. Afrika’da 16. yüzyılda görmeye başladığımız sömürgeci politikalar 20. yüzyılda yeni biçimlerle devam edecekti. Örneğin Güney Afrika’da, Güney Rodezya’da (Zimbabve) 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Arrighi’nin dikkat çektiği üzere İngiliz sömürge idaresi altında çeşitli yöntemlerle Zimbabve halkı emekgüçlerini satmaya mecbur edilmiş, zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilmek için değişim ekonomisine bağımlı kılınmış; bu sürece zorunlu çalışma, vergi ve tarımsal arazi gaspı eşlik etmişti. *British South*

Africa Company 1909'da Afrikalılara arazileri için kira dayatırken Avrupalı toprak sahipleri de fahiş boyutlarda hayvanları otlatma ücretleri, sulama ücretlerini Afrikalılara dayatmıştı. Yerli halk böylece sömürge idaresi ve şirketin maden sahasında ihtiyaç duyduğu emek gücünü karşılarken, sömürge idaresinin kayırdığı beyaz yerleşimci çiftçiler piyasaya dönük gıda üretimi yaparak tarım-gıda alanında da tekel kurmuşlardı (Arrighi, 1970, s. 208-10). Kısacası sömürgecilik döneminde Zimbabwe'de İngiliz sermayesi bir yandan maden faaliyetleri için yerel halkı topraklarından kopartıp emek rezervlerini karşılarken diğer yandan da gıda alanında hakimiyet kurmaktadır. Kuzey Rodezya'da (Zambiya) da süreç benzer şekilde gelişmiştir. İngiliz hükümetinin desteklediği BSAC, maden çıkarma işinde duyduğu işgücü ihtiyacını Zambiya halkına vergiler getirip topraklarından ayrılp ücretli çalışmaya zorlayarak karşılamaya çalışmıştır. Vergilendirme karşısında Zambiyalılar piyasa için üretime yönelmek zorunda kalmakla birlikte verimli toprakların da beyaz yerleşimcilere tahsisi dolayısıyla rekabet güçleri ortadan kaldırılmış ve ücretli işgücü olmak zorunda bırakılmışlardı (Burawoy, 2015, s. 280-2).

Sömürgelerde ilk birikim süreci yukarıdaki gibi seyir izlerken yarı-sömürge ülkelerde ilk birikim sürecini eşitsiz mübadele, zorla yerinden etme, müştereklere el koyma, yasal düzenlemelerle yabancılara toprak satışı, müştereklere erişimin ortadan kaldırılması, mülksüzleştirme ve özelleştirmeler şeklinde görüyoruz. Örneğin 18. yüzyıldan itibaren küresel kapitalizmle eklemlenmeyle Osmanlı coğrafyasında ilk birikim, geleneksel üretim ilişkilerinin çözülüşü, ürün deseninin değişimi ve pazara yönelik üretim süreçleriyle de su yüzüne çıkıyordu. Bu dönemde İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu ucuz hammadde yoğun üretim ve emek sömürsünü gerektiriyordu. Bu süreç de tarımda geçimlik üretim yapan küçük çiftçileri, ortakçıları ve kiracıları topraklarından etmiş, mülksüzleştirmiş ve/veya proleterleştirmişti. İngiliz proletaryasının buğday ve pamuklu sanayisinin hammadde ihtiyacını Osmanlı coğrafyasında karşılamak adına önce Batı Anadolu'da ardından Çukurova'da İngiliz tüccarlarla şirketler ve Ermeni tüccar burjuvazisi yoğun pamuk üretimine başlamıştı. Bu pamuk üretimi geniş topraklara ihtiyaç duyarken köylülerin topraklarından atılmasını ve işgücünü gerektirdiği ölçüde proleterleşmeyi de doğurmuştu. Batı Anadolu tarımında kapitalizmin gelişme süreci, ortakçılık veya yarıcılık yaptıkları topraklarda kendi küçük tarlalarında çalışan mülk sahibi köylülerin yerinden edilme ve mülksüzleştirilme sürecidir. Bu dönem devasa miktarlarda özel ve kolektif varlığın mülksüzleştirilmesinin de örneğidir. (Gürel, 2014, s. 313-4; Kurmuş, 2012, s. 123-68). 1858'deki Arazi Kanunnamesi'yle Osmanlı Devleti tarımsal alanlarda özel mülkiyeti kabul etmiş, 1867'de çıkarılan kanunla yabancılara toprak satışına izin verilmiş

ve önemli miktarda verimli toprak Avrupalılara satılmıştır (Pamuk, 2009, s. 70). Neredeyse benzer dönemlerde bir başka yarı sömürge olan Meksika’da da kırsalda hızlı kapitalist dönüşümler yaşanmaya başlamış; kolektif toprak mülkiyeti ilga edilmiş ve bu toprakların yabancılara satışına izin verilmişti. 1910’lara doğru Meksika’da yerli topluluklar ellerindeki kolektif toprakların yüzde 90’ını yitirmişlerdi. Bir yandan yerel toprak ağaları güçlenirken diğer yandan da yabancı şirketler hem toprak hem maden ve petrol kaynaklarını ele geçirmişlerdi (Topal, 2014, s. 153).

Etnik-İrksal Ayrımlara Dayalı İlk Birikim Stratejisi

Yukarıdaki başlıkta ilk birikimin etnik/ırkçı karakterinin sömürgecilikle bağlantısı üzerinden örnekler verildi. Öte yandan kapitalizmin etnik-irksal ayrımlara dayalı ilk birikim stratejisini sömürgecilikten ayrı şekilde ele alabileceğimiz birçok örnek de mevcuttur. Örneğin 20. yüzyılda etnik-irksal ayrımlara dayalı ilk birikim stratejisi Türkiye coğrafyasında hâkim siyasal iktidar ve yerel eşraf iş birliğiyle kendi coğrafyasında yaşayan toplulukları hedef alacak şekilde de gerçekleştirilmişti. 20. yüzyılın ilk çeyreği içinde etnik/dinsel kategorileri hedef alan politikalar sonucu yüzbinlerce Ermeni, Rum ve Yahudi göçe zorlanmış, tasfiye edilmiş, mülksüzleştirilmiş ve hayatlarını yitirmişlerdi. Gayrimüslimlerin geride bıraktığı mülkler de genellikle eşrafın eline geçmiştir (Yenal ve Keyder, 2013; Öz, 2020). Birinci Paylaşım Savaşı, Lozan Antlaşması ve çeşitli şiddet olaylarıyla topraklarından koparılan Ermeni ve Rumlardan kalan araziler milyonlarca dekadardır ve bunların çoğunluğu kırsal kesimlerde güçlü ailelere kalmıştır (Oral, 2006, s. 21). Aynı şekilde Bulgaristan, Yunanistan ve genel olarak Balkan coğrafyasında yaşayan Türk-Müslüman nüfus da ulus-devlet inşa süreçlerinde şiddet olayları ve zorunlu göç politikalarıyla topraklarından edilmiş, mülkleri el değiştirmişti.

Bu etnik/irksal, coğrafi farklılıklara dayalı süreç İkinci Paylaşım Savaşıyla devam etmiş; ilk birikim stratejisi 1940’larda doğrudan devletlerce de uygulanmıştı. Örneğin Nazi Almanya’sı başta kendi ülkesindeki Yahudilerin malvarlıklarına el koymuş; ekonomik hayattan el çekmelerini hedeflediği politikasını, topyekûn Yahudi varlığının silinmesine yönelik soykırım politikasına çevirmiştir. Türkiye’de ise 1940’larda savaşın yarattığı iktisadi bunalımda çıkartılan Varlık Vergisi özellikle Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan gayrimüslim azınlıkların aşırı yüksek vergilendirilmesi biçiminde uygulanmıştır. 1942 Kasım’ında uygulanmaya başlanan ve 1944’te son bulan bu servet vergisiyle binlerce gayrimüslim ev, işyeri ve değerli varlıklarını satarak bu yüksek vergileri ödemeye çalışmıştı; bunun sonucunda birçoğu ticari faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmıştı (Öz, 2020, s. 179-225).

Farklı Bir İlk Birikim Stratejisi Olarak Yeni Emperyalizm

İkinci Paylaşım Savaşı öncesinde etnik/ırksal ve sömürgeci ilk birikim stratejisi Küresel Güney'in doğrudan işgali, kölelik, yerli hakların katledilmesi ve zenginliğin Küresel Kuzey'e aktarılması üzerineyken 1945 sonrası yeni bir emperyalist strateji ve ilk birikim stratejisi devreye girecektir. Bu yeni dönemde küresel hegemonya sahibi kapitalist ülkeler için emperyalist savaşların yarattığı yıkım ve maliyet yeni bir strateji bulmaya itmişti. Bu dönemdeki strateji doğrudan işgalin yaratacağı yükü ortadan kaldırıp Küresel Güneyle bağımlılık ilişkisi kurulmasına yönelik yeni emperyalist modeldir; küresel sistemde egemen ülkeler, işgal gerçekleştirmeksizin, ekonomik, finansal, kültürel ve siyasi araçlarla, Küresel Güney üzerinde hakimiyet kuracaktır. Bu modelde sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda uluslararası iş bölümüne uygun roller ülkelere verilecek, buna uygun kalkınma stratejileri dayatılacaktır. Küresel Güney ise ABD ve Küresel Kuzey'in başını çektiği küresel kapitalizm çizgilerinde oluşturulan uluslararası kalkınma ve finans kuruluşlarının önerileriyle, örneğin GATT, NAFTA gibi serbest ticaret anlaşmalarıyla hakim emperyalist ülkenin egemen sınıfının çıkarlarına uygun şekilde sermaye birikim modeli oluşturacaktır. Yaratılacak bağımlılıkla Küresel Kuzey'de gelişmiş sanayi ve tarım sektöründeki üretim fazlası Küresel Güney'de eritilecek; Küresel Güney ülkelerindeki artık Küresel Kuzey'e akacaktır. Bu dönemin egemen gücü ABD uluslararası iş bölümünü belirleyerek ulusal kalkınmacılık modelini diğer ülkelere yaymıştır. Bununla eşanlı şekilde sübvansiyonlarla teşvik ettiği kendi tarım-gıda sanayi ve makine sanayiinde oluşan üretim fazlasını Küresel Güney'de eritmeye çalışmıştır. Böylece ABD kapitalist sınıfının pazar arayışı sorunu çözülmüştür (McMichael, 2009). ABD, Küresel Güney'e sübvansiyonlarla desteklediği şirketlerinin üretim fazlasını aktarmıştır. Bu aktarım gıda yardımları, düşük faizli uzun vadeli krediler, gıda hibeleri şeklinde gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda sömürge sonrası devletlerin ulusal sanayi, ticaret, tarım yapısı egemen ülkelerce şekillenirken geleneksel-yerel gıda sistemleri ve kendilerine yetme kapasiteleri büyük zarar görmüştü. Bu ülkelerde geçimlik ve kendi kendine yeten üretim yerine girdilere dayalı ve piyasaya yönelik üretim teşvik edilmişti. Artan üretim maliyetleri ve piyasa ilişkilerinin kırsal alanlarda hakim kılınmasıyla piyasa karşısında güçsüz binlerce köylü yıllara yayılan şekilde tarımı terk etmek zorunda kalmıştı (Araghi, 2009, s. 129). Dolayısıyla ABD, IMF, DB gibi emperyalist-kapitalist yapılar sömürge sonrası ülkelerin ulusal üretim kapasitelerini ortadan kaldırıp kendisine bağımlı kılarak ilk birikim sürecini gerçekleştirmiştir. ABD'nin ihraç ettiği makine ve teçhizatlar da Küresel Güney'i birçok açıdan etkilemişti. Makineleşmenin yarattığı fazla işgücü Küresel Güney'de geleneksel üretim ilişkilerinin ortadan kalkmasına,

ortakçı ve yarıcılarının topraktan atılmasına yol açmıştı. Keza makineleşme daha fazla toprağın işlenmesine imkan tanıdığı için meralar, kamuya ait alanlarla birlikte köylüye ait topraklar da yasal ve zora dayalı süreçlerle el değiştirmiş, egemen sınıfların kullanıma geçmiş, (Oral, 2006, s. 42) topraksızların sayısı artmıştır (Araghi, 2009, s. 128). Ek olarak yine bu dönemden itibaren Kuzey ve Güney Afrika’da birçok ülkede Avrupalı şirketler geniş çaplı toprak gaspı gerçekleştirmeye koyulmuştur (Moyo, 2011, s. 64).

Neoliberal Dönemde Etnik/İrksal ve Sömürgeci Stratejiler

1970’lerde yaşanan çoklu kriz sermaye birikimini sekteye uğrattınca yeni küresel bir rejim tesis edilme yoluna gidildi. Bu küresel rejim, sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırıldığı, devletlerin kamusal niteliklerinin tasfiye edildiği neoliberalizmdir. Harvey’e göre neoliberal projenin ayırt edici yanı özetle kamusal varlıkların şirketleştirilmesi, metalaştırılması ve özelleştirilmesidir (Harvey, 2015, s. 169-70).

Bu dönemde eğitim, sağlık, ulaşım, enerji, tarım-gıda alanı başta olmak üzere birçok alandaki kamu varlığının tasfiye edilip özelleştirildiklerini küresel ölçekte görebiliriz. Ancak bu dönüşüm özellikle Küresel Güney’de ABD, AB; IMF, DTÖ, DB; NAFTA, Mercosur gibi uluslararası aktörler, kuruluşlar ve anlaşmaların Küresel Güney’e yönelik dayatmaları üzerinden gerçekleşmiş; yeni emperyalizm olarak bu süreç, yeni bağımlılık ilişkileri yaratmış veya mevcut bağımlılık ilişkilerini daha da derinleştirmiştir. Bu emperyalist aktörlerin Küresel Kuzey’den farklı olarak küçük üreticiliğin hakim olduğu ve rekabet gücünün sınırlı olduğu bu ülkelerde gümrük duvarlarının kaldırılması, ithalatın serbestleştirilmesi, kredilerin sınırlandırılması ve faiz oranlarının yükseltilmesi, üretici desteklemelerinin etkisizleştirilmesi ve ortadan kaldırılması, üreticiye pazar ve ucuz girdi sağlayan kurumların özelleştirilmesi, kısaca kamu varlığının tasfiyesini şart koyan dayatmaları bu devletlerin kamusal niteliğini ve kendine yeterliliğini zayıflatmış, yerel ekonomileri üzerinde yıkıcı etki yaratmıştır. Sağlık, eğitim, emeklilik, sigorta, veterinerlik, ulaşım, enerji, sosyal hizmetler gibi önceki dönemlerde kamusal faaliyetlerin parçası olan ve bütünüyle piyasalaşmamış hizmetler neoliberal dönemde yerel ve uluslararası sermayenin hedefi haline gelmişti. Emekçi sınıfların kendini yeniden üretmesindeki kritik role sahip olan bu kamusal hak ve hizmetlerin yitimi olarak sürecin kendisi ilk birikim olduğu gibi bunlara piyasa dolayımında erişimin maliyetleri emekçi sınıflarının bütçesini sarstığından da borçlanma ve mülksüzleştirmeyi doğurarak ilk birikimi yaratmıştır. Bu süreç Vijayabaskar ve Menon tarafından (2018) “ihmal yoluyla mülksüzleştirme” olarak ifade edilmektedir.

Genel olarak tüm bu süreçte kamusal varlık ve güvencenin emperyalist dayatmalarla ortadan kalktığı alanlarda yerel ve uluslararası şirketlerin oluşturduğu bu oligopolistik sistem küçük ve orta ölçekli üreticiyi, çiftçiyi, kendi hesabına çalışan milyonlarcasını rekabet edemez hale getirmiş; yoksullaştırmış, borçlandırmış, mülksüzleştirmiş ve tasfiye etmiş ya da şirketlere bağımlı kılmıştır. Küresel Güney’de yoğunlaşan bu süreç ilk birikimin yeni sömürgeci pratiklerindendir. Örneğin Meksika’da neoliberal dönemin ilk yıllarında GATT ile Kanada ve ABD’den ithal edilen tarımsal ve hayvansal ürünlere uygulanan gümrük tarifesini indirilmiş, krediler ve sigortalar küçük çiftçilerin aleyhine yapılandırılmış, birçok tarımsal temel üründe taban fiyat uygulaması son bulmuştu. Keza NAFTA üyeliği de eklenince ejidolar, kolektif topraklar metalaştırılarak satışa açık hale getirilmişti ve küçük çiftliklerin de ürettiği birçok tarım ürünüde gümrük vergisi kaldırılmıştı. Küçük çiftlikler yabancı büyük şirketlerin rekabetine maruz bırakılmış; üreticiden alım yapan tarımsal kamu kuruluşları özelleştirilmeye başlanmıştı. Bu, Meksika’da geleneksel üreticinin tarımdan ve topraklarından koparılma sürecini yoğunlaştırmıştır (Topal, 2014, s. 160-2). Aynı şekilde Türkiye’de de emperyalist kuruluşların dayatması üzerinden 24 Ocak Kararlarıyla başlayan neoliberal dönüşüm günümüze kadar devam etmiştir. Özellikle 90’lı yıllarda IMF ile yapılan stand-by anlaşmaları birçok alanda “kamu mülkiyetinin kaldırılmasına” zemin hazırlamıştı. Bu süreç tarımsal desteklemelerin ve taban fiyat uygulamasının kısıtlandırılması, Kamu İktisadi Teşekküllerinin özelleştirmeleri, kamu bankalarının özelleştirmesi, kredi ve faiz uygulamasının kamusal niteliğinin yerini piyasa mantığına uymasıyla kendisini göstermişti (Sabuktay, 2014, s. 103-11). Kısaca bu emperyalist kurumların dayatmalarıyla devlet kamusal varlık ve mantığından arındırılarak şirketler lehine geri çekilmiş; “serbest piyasa” bu yapıların müdahaleleriyle işlemiştir.

Küresel Güney’in özellikle de yetersiz beslenme ve açlıkla şiddetli şekilde yaşandığı Afrika ülkelerinin, ulusal kalkınmacı dönemde başlayarak, gıdada kendine yetme kapasitesinin ortadan kaldırılması da yeni emperyalizmin ilk birikimle kesiştiği noktalardandır. Afrika ülkelerinin tahıl depolaması, irrasyonel bir maliyet olarak addedilerek Küresel Kuzey’den ucuz buğday ithalatı dayatılmıştı. Böylece Afrika’daki birçok ülkenin kamusal tahıl rezervleri Küresel Kuzey’in dayatmalarıyla bilinçli şekilde bitirilmişti. Bu durum Afrika ülkelerinin ithalata bağımlı olmasına köylü ailelerin, tahıl başta olmak üzere gıdaya erişim ve çiftlik dışı geçim kaynaklarını çeşitlendirmek zorunda kalmasına yol açmıştı (Moyo, 2011, s. 70-1). Uluslararası tarım piyasasında çeşitli küresel krizlerin etkisiyle yaşanan fiyat artışları da tahılda ithalata bağımlı olan ülkelerin alım gücünü kısıtlamış, gıda krizlerini tetiklemiştir.

Özetle emperyalist dayatmalarla yaratılan bu neoliberal rejimin sonucunda Küresel Güney’de milyonlarca köylü, tarımı, topraklarını, köyünü terk etmek zorunda kalmış ve ucuz işgücü olarak proletarya saflarına katılmış, enformel emek süreçlerine dahil olmuş veya işsizler ordusunun bir parçası olmuştur. Bunlar yeni emperyalizm stratejisiyle donatılmış ilk birikimin sömürgeci niteliğinin neoliberal dönemdeki karşılıklarıdır. Midnight Notes Collective’e göre de “yeni çitlemeler” IMF’nin öncülüğünde borçlandırma yoluyla toprakların ele geçirilmesi, mobil ve göçmen emeğinin öne çıkması, reel sosyalizmlerin çöküşüyle birlikte devasa emekçi yığınlarının küresel düzeyde diğer emekçilerle rekabete girmesidir (Midnight Notes Collective, 2014, s. 282-6). 21. yüzyılda emek piyasalarının nüfusa oranla sınırlı olması nedeniyle ise özellikle Küresel Güney’de, mülksüzleşmiş kitlelerin emek güçlerini satacak yer bulamaması onları gettolara, enformel sektörlere ve yasadışılığa itmiştir (Davis, 2006, 8. Bölüm; Patnaik, 2011, s. 10). Dolayısıyla ilk birikim süreci klasik proleterleşmenin ötesinde sonuçlar da doğurmuştur.

21. yüzyıl, muhtemelen insanlık tarihinde en fazla insanın yerinden edildiği yüzyıl olacaktır çünkü kapitalizmin neden olduğu çoklu krizlerin yüzyılındayız. Savaşlar, etnik çatışmalar, gıda krizi, iklim krizinin neden olduğu kuraklık, sel, aşırı sıcaklar, su seviyelerinin yükselmesi, hava ve çevre kirliliği, doğal alanların turizm, konut, sanayi ve enerji faaliyetine açılması ve toprak gaspları milyonların topraklarından, geçim kaynaklarından, yaşam alanlarından bu yüzyılda yoğun şekilde koparılmasına neden olmaktadır. Çoğunlukla Küresel Kuzey’in neden olduğu bu krizler Küresel Güney’de ağır sonuçlar yaratmaktadır. Aynı şekilde sermaye birikimini artırmak ve hızlandırmak adına Küresel Kuzey’in başını çektiği emperyalist devletler Afrika, Ortadoğu, Asya’da etnik çatışmalar ve savaşları da körüklemektedir. Tüm bunlar Küresel Güney halklarının geleneksel geçim ve yaşam kaynaklarını ortadan kaldırdığı için milyonlarca kişi bu yıkımdan kaçmış, evlerini geride bırakmıştır. Bu zorunlu göç de ister Güney-Güney isterse Güney-Kuzey ekseninde gerçekleşsin emeklerinden başka satacak hiçbir şeyi olmayan yığınların küresel emek piyasalarına fırlatılmalarına neden olmuştur. Örneğin Irak, Suriye’de yaşanan savaşlar, Afganistan, Pakistan’daki çatışmalı ortam milyonlarca kişinin önce Türkiye’ye akın etmesine, burada ve ardından Avrupa’da emek piyasasında, genellikle merdiven altı işletmelerde veya tarla ve çiftliklerde kayıt dışı, güvencesiz ve iş güvenliğinden yoksun ve sağlıksız koşullarda ucuz işgücü olarak çalışmasına ve insanca olmayan koşullarda barınmasına yol açmıştır. Ancak ucuz işgücü olmanın ötesinde küresel ölçekte milyonlar için bu yerinden edilme durumu, farklı emek biçimlerine de yol açmıştır. Çatışma bölgelerinden kaçan milyonlar, özellikle kadın ve çocuklar

mafya, suç örgütleri, çeteler için organ kaçakçılığı, seks ticaretinin hedefi, ücretsiz işçilik, zorunlu çalışma, modern kölelik gibi özgür olmayan emek biçimlerinin parçası haline de gelmişlerdir.

İlk birikimin etnik/ırksal niteliklerine dair bir başka örnek olarak Kürt coğrafyasında yaşanan zorunlu göç ve yerinden etme süreci verilebilir. 1990'lı yıllarda yoğun yaşanan çatışmalar, askeri yasak alanlar ve güvenlik bölgesi uygulamaları, köylerin boşaltılmasına ve yüz binlerin topraklarını terk etmesine yol açmıştır. Bu süreçte, mera ve yaylalara güvenlik gerekçesiyle erişimin ortadan kalkması veya sınırlandırılmasıyla özellikle hayvancılık faaliyetleri zarar görmüş; başta İstanbul, İzmir gibi Batı metropoller ve Adana gibi bölgeler olmak üzere Kürt emekçiler büyük kentlere göç ederek, ağırlıklı tarımdışı ve kayıtdışı sektörlerde çalışmaya başlamış; bir kısmı ise formel veya enformel sektörlerde kendi işini kurmuştur; bazıları ise mevsimlik tarım işçiliği yapmaya başlamıştır (Pelek, 2024, s. 213; Keyder ve Yenal, 2020).

Son olarak, emperyalist ve etnik-ırksal ilk birikim pratiğinin güncel örneğini 7 Ekim 2023'ten sonra artan şekilde, Filistin halkının katledilmesi ve yaşam alanlarının ortadan kaldırılmasında görüyoruz. İsrail Devleti, özellikle son birkaç yılda Filistin halkını mülklerinden, topraklarından kopartmakta ve mülksüzleştirmekte; Filistin halkının boşalttığı alanlara İsraili yerleşimcileri koymaktadır. Öte yandan Filistin'deki tarımsal alanlar da tahrip edilerek hayatını kaybetmemiş Filistinlilerin gıda üretme kapasitesi de ortadan kaldırılmakta ve kendilerini var etme seçenekleri de silinmektedir (Forensic Architecture, 2024).

İlk birikimin etnik/ırksal ve sömürgeci karakterini göstermemizin ardından aşağıda ilk birikimin cinsiyet temelli kökeni ve karakterini analiz edeceğiz.

İlk Birikim ve Cinsiyetçi Karakteri

İlk Birikim Kuramına Marksist-Feminist Müdahale

Kadına yönelik sistemli sömürü ve baskı mekanizmaları, kısaca ataerkil yapı kapitalizm öncesinde de mevcuttu. Ancak ataerki kapitalizmle buluşup gücünü pekiştirdiği ölçüde cinsiyet temelli farklılıklar ilk birikim stratejisi için kritik bir konuma gelmişti. İlk birikim kavramsallaştırmasına 1970'lerden itibaren yoğunlaşacak Marksist-Feminist müdahale birikimin cinsiyetçi niteliğini gözler önüne sermiştir. Bu dönemde feminist hareket, toplumsal yeniden üretimi üretken olmayan emek kategorisinin içerisinde değerlendiren Ortodoks Marksizme karşı çıkıp özgür ücretli erkek emeğinin üretimini toplumsal yeniden üretimden başlatmış; ücretlendirilmeyen eviçi emeği

kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesinde temel unsur nitelemişti (Costa, 1972; Federici 2017). Keza klasik anlatıda kapitalizmin doğuşunda yalnızca sömürgelerdeki zenginliklerin çalınması değil kadınların malvarlıklarına el koyulduğu Cadı Avlarının da önemli olduğu ifade edilmişti. Mies’e göre kapitalizm kadınları, doğayı, Afrika, Asya ve Latin Amerika halkları ve topraklarını sömürgeleştirmişti ve ataerkil, sömürgeci yapısıyla kendini var etmekteydi (Mies, 2019, s. 15, 95). Bu bütüncül yaklaşım ilk birikimin niteliklerini göstermekte haizdir. İlk birikim yalnızca doğa ve emek gücünü değil kadın bedenini de hedef almıştır. Öte yandan aşağıda göreceğimiz gibi neoliberal dönemle özellikle Küresel Güney’de ortaya çıkan farklı ilk birikim pratiklerinin üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki önemli rolleriyle kadınlar üzerindeki etkisi daha şiddetli olacaktır.

İlk Birikimin Cinsiyet Temelli Kökenleri

Mies ilk birikim kavramsallaştırmasına özellikle sömürgecilik ve toplumsal cinsiyet üzerinden katkı yapmaktadır. Sömürgecilerin Afrika ve Amerika’daki kurduğu plantasyonlarda erkek ve kadın emeğinin köleleştirilmesi dışında, kadınların doğurganlığı sebebiyle bedenleri kontrol altına alınmaya çalışılmış; bebekleri köle işçi olarak çalıştırmak için beslemenin yeni köleleri ele geçirmekten daha fazla maliyetli olduğu anlaşıncaya kadınların doğurmaları engellenmiş; yeni fetihler birbirini takip etmişti. Kadınların bedeni birikime uyumlu şekilde idare edilmiş hem hane içi hem de hanedışında kadın bedeninden ücretsiz işgücü olarak yararlanılmıştır. Tüm bu köleleştirme faaliyetleri sonucunda gerçek sömürgelerden gelen bu müthiş servet, Avrupa’da neredeyse tüm toplumsal sınıfların refahına katkı sunmuştu (Mies, 2019, s. 163-80; Federici, 2017, s. 143-71).

Amerika, Hint Adaları’ndaki sömürge faaliyetlerinden hemen önceki dönemde gerçekleştirilmeye başlanan Cadı Avları’nın da kapitalizmin inşasında kritik rolü vardı. Oluşum aşamasındaki ataerkil kapitalist sistem için özellikle kırsalda komünal yaşam biçimleriyle tehdit unsuru olan kadınlar cadı suçlamalarıyla katledilmiş ve/veya cadı olarak yargılanan kadınların malvarlıklarına egemen sınıflar tarafından el koyulmuştu (Mies, 2019, s. 168-80). Federici’ye göre bu, muazzam bir servet birikimi sağlamıştı ve aristokrat ve burjuva erkeklerin birçoğunun zenginlik kaynağı buydu. Bu anlamda tarihteki ilk birikim süreci, “bu ilk günah” Cadı Avları’yla kadınların mülksüzleştirilmesi üzerinden gerçekleşmişti. “Cadı avı kimi zaman toprağın kimi zaman bedeninin ve toplumsal ilişkilerin çitlenmesi şeklinde kendini gösteren *bir çitleme stratejisidir* de aynı zamanda” (Federici, 2017, s. 235, 307).

Öte yandan çitleme sürecine toplumsal cinsiyet açısından bakmak da ilk birikimin sonuçları açısından cinsiyet farklılıklarını gösterebilir. Örneğin Britanya coğrafyasında çitleme öncesindeki geleneksel yaşamda ancak ailenin bütün fertlerinin katkılarıyla hane kendini yeniden üretebiliyordu. Yine de kapitalizm üzerine literatür erkek emek gücüne yoğunlaştığı için mülksüzleştirme pratiği de onun üzerinden okunmuş; mülksüzleştirme öncesi ve sonrasıyla erkeğin emeğini esas almıştı. Oysa hanenin geçimini sağlamasında erkeğin elde ettiği gelir tek ve yeterli değildi. Öyle ki geleneksel geçim biçimi, ücretli işgücünden daha fazla gelir kazandırıyordu. İki tane ineğin yetiştirilmesiyle elde edilen gelir bir tarım işçisinin gelirinden fazlaydı. Köylünün ortak kullanımındaki mera ve otlakların çitlenmesi bu açıdan kadının üretim sürecine önemli bir darbe vurmuştu. Yalnızca meralar değil, yakacak, çeşitli meyve, yabani bitkilerin toplandığı çalılık ve ormanlara erişimin ortadan kaldırılması da kadınların toplumsal yeniden üretim sürecini sekteye uğratmıştı çünkü bu geleneksel haklardan en başta yararlananlar kadınlar ve çocuklardı. Bu nedenle müştereklere erişimlerinin ortadan kaldırılması kadınların aile içindeki ekonomik konumlarında değişikliklere ve daha genel olarak tüm ailelerin ücretlere ve ücretlilere bağımlılığının artmasına yol açmıştır (Humphries, 1990, s. 25-41). Von Werlhof kadınların sömürgeleştirme ve Cadı Avları gibi zora ve şiddete dayalı pratiklerle, üretim araçlarının yanında, maddi olmayan varlıklardan da örneğin kültür, bilgi birikim, yeteneklerinden ve emek ve bedenleri üzerindeki denetimlerinden kopartılan ilk toplumsal grup olduğunu ifade etmektedir. Bu süreç sonunda kadınlar hane içine kapatılmış; cinsiyete dayalı iş bölümüyle “ev-kadınlaştırılmıştır” (Von Werlhof, 2000, s. 731-3). Bundan böyle kadınların piyasa dışı tek başına geçim kaynaklarının ortadan kalktığı ve erkek ücretine bağımlı hale getirildiğini görüyoruz. Gelişen sanayi ihtiyaç duyduğu işgücünü erkekten karşılarken erkek emeğinin kendisini yeniden üretme görevi ise ataerkil kapitalizmin eve kapattığı kadına verilmiştir. Böylece sermaye birikiminde maliyet yaratan toplumsal yeniden üretim sürecinin yükü kadının omuzlarına bırakılmış; kapitalistlerin çalıştırdıkları erkek işçilerin emek güçlerini günbegün üretmesi ücretlendirilmeyen kadın emeği tarafından karşılanırken işçi maliyetleri de düşmüştür. Keza kadın bedeni doğurganlığıyla işçi sınıfının varlığını sürdürmesine katkı sunarak üretim ve yeniden üretim süreçlerinde önemli bir rol oynamıştır (Von Werlhof, 2000, s. 731-3).

Sanayi kapitalizminden itibaren fabrikalarda, işyerlerinde ihtiyaç duyulan kadın emeği ise yine erkeğe göre düşük ücretlendirilmiş, aynı zamanda kadın sanayi kapitalizminde yedek işgücü ordusunun asli bir unsuru olmuştur. İşgücü fazlası durumunda kadın evine gönderilmiş; savaşlar, erkeklerin orduya dahil

olmasıyla, işgücü ihtiyacı yarattığında yedek işgücü olarak fabrikalarda çarkların dönmesini sağlamıştır. Aynı zamanda kadın bakım emeğini ise hem hanede hem de hanedışında hastanelerde, bakımevlerinde üretmeye devam etmiştir. Birinci ve İkinci Paylaşım Savaşları boyunca sermaye ücretli ve ücretsiz kadın emeğine yoğun ihtiyaç duymuştur; bu anlamda savaş ve kriz dönemlerinde evden çağırılmış, refah ve istikrar dönemlerinde ise evine yollanmıştır. Bununla birlikte savaşlar, kadın bedenini de doğrudan hedef almış, birçok fiziki saldırı ve şiddetin hedefi haline getirmiş; yüzbinlerce kadının yerinden edilmesi ve malvarlıklarına el koyulmasına, cinsel şiddete maruz kalmasına ve ölümüne yol açmıştır.

Yeni Sömürgecilik Dönemi Birikim Stratejisinin Cinsiyetçi Karakteri

İlk birikimin etnik/ırksal ve coğrafi farklılıklara dayalı yeni sömürgeci stratejisinden bahsederken 20. yüzyılın ikinci yarısında artık eski sömürgecilik mantığının terk edilerek yeni sömürgecilik politikalarının devreye girdiğini söylemiştik. Refah devletiyle Avrupa’da yükselen ücretlerin maliyetleri artırması, kârların düşmesi ve bir durgunluk dönemine girilmesiyle Küresel Kuzey’in şirketleri büyümeyi devam ettirmek adına bir dizi yöntem izlemişlerdi. Emek yoğun üretim süreçlerinin sömürgelere ihraç edilmesi ve Batı’daki yığınların tüketimine yönelik üretim yapılması bunlardan cinsiyet temelli sonuçlar doğuracak iki uygulamaydı. Yeni Uluslararası İş bölümü denilen bu süreç 70’li yıllarda gerçekleşirken şirketler fabrikalarını işgücünün çok daha ucuz olduğu Küresel Güney’e taşımıştı. Güney’de ucuz işgücü olarak istihdam edilen çoğunlukla kadınlar olurken, Küresel Kuzey’de artan işsizlikten daha fazla etkilenen yine kadınlardı; burada kadınlar ücretsiz bakım emeği için bir kez daha evlerine geri gönderilmişlerdi (Mies, s. 213-226). Ataerkil kapitalizm, bu dönemde Küresel Güney kadınlarını ucuz işgücü ve merkez ülkelerindekileri ise ücretsiz işgücü olarak sömürmektedir (Mies, 2019, s. 86-87). Özellikle Küresel Güney’de kadınların esnek, yarı-zamanlı, güvencesiz işlerde çalıştırılması, erkeklere göre düşük ücretlendirilmesi ve aşırı sömürülmesi bu dönemin birikim pratiğidir. Kimi sanayi sektörlerinde evde gerçekleşen parça başı üretim biçimi de çoğunlukla, hane içine hapsedilmiş kadının işi halini almıştır. Keza emek sürecinin hanede gerçekleştirilmesine imkan tanıyan teknolojik gelişmelerle, örneğin çağrı merkezleri, müşteri temsilciliği, freelance tasarım, sosyal medya yönetimi vs. hizmet sektörlerinde kadınlar kısa süreli, yarı zamanlı, geçici sözleşmelerle, esnek ve güvencesiz işlerin muhatabı haline gelmişlerdir (Cabasés & Úbeda, 2022, s. 2-3; Hannif, vd. 2010, s. 181-84). Öte yandan özellikle Küresel Güney’den Küresel Kuzey’e doğru göçmen kadın emeği akışı bilhassa bakım faaliyetlerinde yoğunlaşmıştır. Doğu ve Güneydoğu Asya, Güney Amerika, Kuzey Asya ve

Türki Cumhuriyetlerden göçmen kadınlar Küresel Kuzey’de haneîçi ve bakım hizmetlerinde yoğun şekilde yer almaya başlamışlardır (Parreñas, 2001). Keza yukarılarda bahsettiğimiz üzere birçok nedenle yerlerinden edilen göçmen kitlelerin içerisinde kadın göçmenlerin emeğinin aşırı sömürülmesi, kölelik, seks ticareti, angarya gibi özgür olmayan emek süreçlerinin parçasının olması da ilk birikimin cinsiyet temelli farklılıklarını göstermektedir.

Neoliberal dönemde sermayenin özellikle kırsal-tarımsal alanlarda yoğunlaşan saldırılarından en çok zarar gören kesimlerin başında üretim ve yeniden üretim süreçlerindeki kritik konumlarıyla yine kadınlar gelmiştir. Neoliberalizmle köylü hanesinin geçim kaynaklarını çeşitlendirmesi istenmiş; devletin el çektiği tarım-gıda alanında şirketlerin kurduğu oligopol nedeniyle çiftlikler girdilerde yüksek fiyat ve pazarda düşük fiyatlarla karşılaşmıştı. Bunun sonucunda erkek hanedışı emek süreçlerine katılıp çoğunlukla ücretli işgücü haline gelmiş; kadın ise hayvanların bakımı, tarla, bağ bahçe işlerini ücretsiz emek gücüyle sürdüren kişi olmuştu (Çelik, 2024, s. 124-5). Bu anlamda ilk birikimin cinsiyete dayalı sonuçlarından biri olarak tarımın feminizasyonu görülebilir. Öte yandan kadınların geleneksel ve hukuki pratiklerle kaynaklara erişiminin ve toprak sahipliğinin engellenmesi de bu kapitalist-patriyarkal sömürü ve mülksüzleştirmeyi pekiştirmiştir (Kocabıçak, 2022, 93-4). Keza IMF-DB-DTÖ gibi emperyalist kuruluşların Küresel Güney’e tarımsal desteklemeleri sınırlandırma ve özelleştirme dayatmaları da ilk birikim pratiklerinin birbiriyle bağlantılı sömürgeci ve cinsiyete dayalı sonuçlarını ortaya koymaktadır. Tüm bunların sonucunda devletin çekildiği tarım-gıda alanında devasa ve çokuluslu şirketler karşısında kadın çiftçiler kalmaktadır. Keza bu döneme özgü bir ilk birikim örneği olarak patent ve fikri hakların çitlenmesiyle; örneğin Tohum Yasasıyla tohumda da piyasa ilişkileri hakim kılınmıştır. Bunun sonucunda küçük çiftçi geleneksel yerel tohumunu satamamış, belirlenen tohum dışında yapılan üretimden destek alamamış, çokuluslu şirketlerin tohumuna mahkum olmuştur (Aydın, 2009, s. 234; Aydın, 2023, s. 317). Şirketlerin tarım-gıda alanında tarladan sofraya tüm süreçler üzerinde hakimiyet kurması hem de mevcut ataerkil yapı nedeniyle kadınlar üretim süreçlerinde bilgi, deneyim, zilyetlik ve karar mekanizmalarından yoksun bırakılmışlardır. Şirketler sözleşmeli tarım ile üretim süreçlerinde karar mekanizmasını, geleneksel üretim bilgisi ve metodunu kadın çiftçinin elinden almış, kendi endüstriyel bilgi ve metodunu dayatmıştır. Bunun sonucunda çiftliklerde kadınlar şirketlerin işçisi haline gelirken zaten hane içindeki faaliyetleri ücretsiz işgücü şeklinde gerçekleştiği için bu anlamda hem şirket düzeni hem de ataerkil sistem tarafından çifte sömürüye maruz kalmıştır. Yine bu dönemde sermayenin doğaya dönük saldırılarının artmasından,

toprak gaspı, suyun özelleştirilmesi, madencilik faaliyetleri, meraların tahrip edilmesinden daha yoğun şekilde geçim için doğal kaynaklardan yararlanan ve tarımsal üretimde yer alan kadınlar etkilenmiştir.

Neoliberal dönüşüm sonucunda sosyal devletin tasfiyesinin, sağlık, eğitim, ulaşım, tarım alanında piyasa hakimiyetini getirdiğini, piyasa dışı hak ve hizmetlere erişimin ortadan kalktığını söylemiştik. Bu kamusal hak ve hizmetlerin ortadan kaldırılması ve/veya piyasalaştırılmasıyla kadınların toplumsal yeniden üretim süreçlerinde üstlendikleri yük daha da artmıştır. Kreş eğitiminin piyasalaştırılması, köy okullarının kapatılması, huzurevlerinin piyasalaştırılması kadının hane içindeki bakım yükünü artırmıştır. Emeklilik ve sosyal sigorta haklarının tırpanlanması veya piyasa dolayımında gerçekleşmesi ise ataerkil yapıyla katmerlenip kadınların bu haklara erişimini iyice ortadan kaldırmıştır.

Sonuç

Kapitalizmin hem önkoşulu hem de varlığını sürdürmesinde temel dayanağı olan ilk birikim kapitalizmin doğuşundan günümüze hem nicel hem nitel anlamda büyümüş; sermaye dünyanın ve yaşamın neredeyse her yerine nüfuz etmiştir. Kapitalist sistemin ancak 600 yıl geriye götürebildiğimiz insanlık tarihine kıyasla kısa ömründe güçlenmesini sağlayan ise etnik/ırksal, dinsel, coğrafi, cinsiyete dayalı ayrımları birikim sürecinde kullanabilmesidir. Kapitalizm belkemiğini oluşturan ilk birikim pratiği bu anlamda ırkçı, sömürgeci, cinsiyetçi bir karakter taşır. Ortaya çıktığı ilk dönemlerden günümüze, ilk birikim aktörlerine, hedef aldığı varlıklara, yöntemine ve bulunduğu coğrafyaya göre çok farklı şekillere bürünmüş; çoğu durumda sömürgecilik, ırkçılık, cinsiyetçilik ilk birikime rengini vermiş; bunun sonucunda ilk birikim mülkiyet ve emek süreçlerinde değişim açısından birçok farklılık göstermiştir. Etnisite, cinsiyet ve coğrafyaya dayalı farklılıkları “kimlik” çerçevesiyle sınırlandırıp kapitalist sistemdeki işlevini görmezden gelerek iktisadi ve sınıfsal bağlantılarından azade bir niteliğe büründüren kültürel indirgemecilik yanlış olduğu gibi, 1990’larla yükselişe geçen post-Marksist savlara bir reaksiyon gösterir şekilde kapitalizmin ırkçı, sömürgeci, cinsiyetçi niteliğini görmezden gelen ekonomik indirgemecilik de yanlıştır. Bu çalışma iki yaklaşım arasında bir köprü kurmayı değil Marx’ın ilk birikimin ırkçı, sömürgeci, cinsiyetçi varlığına işaret eden analizlerinden Marksizm içerisinde bir ilk birikim analizi yapmayı uygun görmüştür. İlk birikim pratiğine dair makalenin literatüre sunmayı umduğu bir diğer katkısı ise, ilk birikimin dolaysız üreticilik, ekonomi-dışı zor, çitleme ve proleterleşme gibi bir seyrin ötesinde yolları da izleyebileceğinin gösterilmesidir.

Dipnotlar

- 1 Marx burada “sözde” orijinal sermaye birikim derken, Adam Smith’te geçen “previous” (önceki) kelimesini Almanca metninde “ursprünglich” (orijinal/aslen) şeklinde kullanmıştı. Bu kelime, *Kapital*’in İngilizce ve Fransızca baskılarında “primitive” (ilkel) olarak çevrilmiştir (Perelman, 2014, s. 130). İlginç şekilde *Kapital*’in İspanyolca çevirisinde ise kavram “acumulacion originaria” olarak karşılanmıştır (Marx, 1990, s. 653). “İlkel” kelimesi bu birikim stratejisinin gelişmemiş, çağdışı, tarihöncesine ait bir olgu olduğuna işaret ettiği için Marx’ın derdini tam anlamıyla karşılamamaktadır. “İlk” kelimesi ise “tarihsel başlangıcı” ve “kapitalizmin şafağı”nı karşılayabildiği gibi “her şeyden önceki” ya da “başta gelen” birikim olgusunu da kapsayabilir. Marx’ın bu kavrama ilişkin derdini en iyi “orijinal” ya da “kökense birikim”in karşılayacağını düşünsem de Türkçe kullanımında yaygın değil. Burada tartışmayı derinleştirmeden kavramı iki usta Marksist yazarın *Kapital*’in Yordam Yayınlarından çıkan baskısında yaptıkları Türkçe çevirideki şekliyle, “ilk birikim” olarak kullanmayı tercih ettim (Marx, 2016, Bölüm 24).
- 2 Öte yandan bu kapitalist ilk birikim süreçlerinin ötesinde sosyalist devrimci hareketlerin kapitalist sınıf üzerinde gerçekleştirdiği mülksüzleştirme ise devrimci mülksüzleştirme veya sosyalist ilk birikim olarak ifade edilebilir.

Kaynakça

- Angus, I. (2023). *The war against the commons: dispossession and resistance in the making of capitalism*. Monthly Review Press.
- Araghi, F. (2009). The invisible hand and the visible foot: peasants, dispossession and globalization. A. H. Akram-Lodhi ve C. Kay (Ed.), *Peasants and globalization: Political economy, rural transformation and the agrarian question* içinde (s. 111-147). Oxfordshire ve New York: Routledge.
- Arrighi, G. (1970). Labour supplies in historical perspective: A study of the proletarianization of the African peasantry in Rhodesia. *The Journal of Development Studies*, 6(3), 197–234.
- Aydın, Z. (2009). De-agrarianization and de-peasantization: Dilemmas of neo-liberal restructuring in Turkish Agriculture. Z. Öniş ve F. Şenses (Ed.), *Turkey and the global economy: Neo-liberal restructuring and integration in the post-crisis era* içinde (s. 223-242.). Londra ve New York: Routledge.

- Aydın, Z. (2022). Türkiye tarımında kriz ve finansallaşma: el koyma yoluyla birikim ve toprak gaspı. A. Topal, Ö. Birler, C. Çelik ve A. Göksel (Ed.), *21. yüzyılda devletin dönüşümü; otoriterleşme, kriz ve dönüşümü; otoriterleşme Galip Yalman'a armağan içinde* (s. 293-323). İstanbul: İmge Yayınları.
- Bannerji, H., (2016). *Marx'tan yeniden doğmak: "ırk", toplumsal cinsiyet ve sınıf üzerine düşünceler*. C. Eroğul (Der.), (Senem Özdemir, Çev.; 1. baskı), İstanbul: Yordam Kitap.
- Beckert, S. (2018). *Pamuk imparatorluğu tek bir meta ile kapitalizmin küresel tarihi*. (Ali Nalbant, Çev.; 1. baskı) İstanbul: Say Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 2014).
- Bernstein, H. (1979). African peasantries: a theoretical framework. *The Journal of Peasant Studies*, 6(4), 421-443.
- Boratav, K. (2005). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Brass, T. (2011). *Labour regime change in the twenty-first century unfreedom, capitalism and primitive accumulation*. Leiden&Boston: Brill.
- Burawoy, M. (2015). *Üretim Siyaseti, Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*. (Çağdaş Gümüşoluk, Çev.; 1. baskı), Ankara: Notabene Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 1985).
- Cabasés MÀ & Úbeda M. (2022). Young women, employment and precarity: The face of two periods of crisis in Spain (2008–2021). *Social Sciences*, 11(6):264, 1-19.
- Çelik, C. (2017). Kırsal dönüşüm ve metalaşan yaşamlar: Soma havzası'nda işçileşme süreçleri ve sınıf ilişkileri. *Praksis*, 43, 785-810.
- (2024). Kırsal işçileşme süreçlerinin toplumsal yeniden üretimi ve kadın emeği. Ö. Güneş ve İ. Öz (Ed.), *Kırlardan Gelecekler: 21. yüzyılda tarım ve antikapitalist perspektif içinde*, Ankara: Sol Kültür Yayınları, 121-38.

Dalla Costa, M. (1975). Women and the subversion of the community. M. Dalla Costa ve S. James (Ed.), *The power of women and the subversion of the community: Women and the subversion of the community* içinde (s. 21-56). (Üçüncü Baskı), Falling Wall Press.

- (2014). Kapitalizm ve yeniden üretim. Ö. Göztepe (Ed.), *İlkel birikim: Sermayenin kaldırıcısı*, içinde (s. 151-163). (Öykü Şafa Çubukçu, Çev.; 1. Baskı). Ankara: NotaBene Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 2004).

Davis, M. (2006). *Planet of slums*. Verso.

- (2012). *Üzerinde güneş batmayan katliam: El Nino kıtlıkları ve üçüncü dünyanın açlıkla inşası*. (Umut Haskan, Çev.; 1. basım), İstanbul: Yordam Kitap. (Orijinal eser yayın tarihi 2001).

Federici, S. (2017). *Caliban ve cadı kadınlar, beden ve ilksel birikim*. (Öznur Karakaş, Çev.; 3. basım), İstanbul: Otonom Yayıncılık. (Orijinal eser yayın tarihi 2004).

Feldman, S., Geisler, C., Silberling, L. (2003). Moving targets: displacement, impoverishment, and development. *International Social Science Journal*, 175, 7-13.

Forensic Architecture. (2024 October 15). A spatial analysis of the israeli military's conduct in gaza since october 2023. https://content.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2024/10/FA_A-Spatial-Analysis-of-the-Israeli-militarys-conduct-in-Gaza-since-October-2023.pdf

Fraser, N. (2018). Roepke lecture in economic geography - from exploitation to expropriation: Historic geographies of racialized capitalism. *Economic Geography*, 94:1, 1-17.

Glassman, J. (2006). Primitive accumulation, accumulation by dispossession, accumulation by 'extra-economic'. *Progress in Human Geography* 30/5, 608-625.

Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*. Q. Hoare ve G. N. Smith (Ed. ve Çev.), New York: International Publishers, Londra: Lawrence & Wishart.

- Gürel, B. (2014). Türkiye’de kırdan sınıf mücadelelerinin tarihsel gelişimi. S. Savran, K. Tanyılmaz, E. A. Tonak (Ed.), *Marksizm ve sınıflar: Dünyada ve Türkiye’de sınıflar ve mücadeleleri*, içinde (s. 303-385). İstanbul: Yordam Kitap.
- Hall, D. (2013). Primitive accumulation, accumulation by dispossession and the global land grab. *Third World Quarterly*, 34(9), 1582-1604.
- Hall, D. (2021). Rural dispossession and capital accumulation. A. H. Akram-Lodhi, K. Dietz, B. Engels & B. M. McKay (Ed.). *Handbook of Critical Agrarian Studies* içinde (s. 515-24). Cheltenham ve Massachusetts: Edward Elgar Publishing.
- Hannif, Z. & McDonnell, A. & Connell, J. & Burgess, J. (2010). Working time flexibilities: A paradox in call centres? *Australian Bulletin of Labour*, 36(2), 178-193.
- Harvey, D. (2015). *Neoliberalizmin kısa tarihi*. (Aylin Onacak, Çev.; 1. baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık. (Orijinal eser yayın tarihi 2014).
- (2019). *Yeni Emperyalizm*. (A. Nüvit Bingöl, Çev.; 1. baskı). İstanbul: Sel Yayıncılık. (Orijinal eser yayın tarihi 2004).
- Ince, O. U. (2014). Primitive accumulation, new enclosures, and global land grabs: A theoretical intervention. *Rural Sociology* 79(1), 104-131.
- Keyder, Ç & Yenal, Y. (2020). *Bildiğimiz tarımın sonu: Küresel iktidar ve köylülük*. 5. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kocabıçak, E. (2022). Gendered property and labour relations in agriculture: implications for social change in Turkey. *Oxford Development Studies*, 50(2), 91-113.
- Kurmuş, O. (2012). *Emperyalizmin Türkiye’ye girişi*. İstanbul: Yordam Kitap (Orijinal eser yayın tarihi 1974).
- Levien, M. (2017). From primitive accumulation to regimes of dispossession theses on India’s land question. A. P. D’Costa ve A. Chakraborty, (Ed.), *The land question in India state, dispossession, and capitalist transition* içinde (s. 49- 75). Oxford University Press.

- Luxemburg, R. (1986). *Sermaye birikimi*. (Tayfun Ertan, Çev.; 1. baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık. (Orijinal eser yayın tarihi 1913).
- Mandel, E. (1968). *Marxist economic theory*. Vol. 2. (Brian Pearce, Çev.; 1. baskı), Monthly Review Press.
- Marx, C. (1990). *El Capital Crítica De La Economía Política Tomo Primero. Libro 1, Proceso De Producción Del Capital*, (Cristián Fazio, Çev.; 1 baskı.) Editorial Progreso, (Orijinal eser yayın tarihi 1864).
- Marx, K. (2016). *Ekonomi politiğin eleştirisi*, I. Cilt. (Mehmet Selik-Nail Satlıgan, Çev.; 1. baskı), İstanbul: Yordam Kitap. (Orijinal eser yayın tarihi 1864).
- McMichael, P. (2022). *Gıda rejimleri ve tarım sorunları*. (Duygu Avcı, Çev.; 1. baskı), İstanbul: Notabene Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 2014).
- Midnight Notes Collective. (2014). Yeni çitlemeler. (Cansu Başak, Çev.; 1. baskı). Özyay Göztepe, (Der.), *İlkel birikim, sermayenin kaldıracağı içinde* (s. 277-97). Ankara: Notabene Yayınları.
- Mies, M. (2019). *Ataerki ve birikim: Uluslararası işbölümünde kadınlar*. (Yıldız Temürtürkan, Çev.; 2. baskı), İstanbul: Dipnot Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 2001).
- Moyo, S. (2011). Primitive accumulation and the destruction of African peasantries. U. Patnaik, S. Moyo ve I. G. Shivji (Ed.), *The agrarian question in the neoliberal era primitive accumulation and the peasantry içinde* (s. 61-80). Pambazuka Press: Cape Town, Dakar, Nairobi ve Oxford.
- Oral, N. (2006). *Türkiye tarımında kapitalizm ve sınıflar: IMF ve Dünya Bankası programlarının Türkiye tarımına etkileri*. 1. Baskı, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Öz, İ. (2020). *Mülksüzleştirme ve Türkleştirme: Edirne örneği*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- (2024). 21. yüzyılda kırsal-tarımsal alanlar ve ilk birikim. Ö. Güneş & İ. Öz, (Ed.), *Kırlardan gelecekler: 21. yüzyılda tarım ve antikapitalist perspektif içinde*, Ankara: Sol Kültür Yayınları.

- Parreñas, R. S. (2001). *Servants of globalization: women, migration and domestic work*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Patnaik, U. (2011). The agrarian question in the neoliberal era. U. Patnaik, S. Moyo & I. G. Shivji (Ed.), *The agrarian question in the neoliberal era primitive accumulation and the peasantry* içinde (s. 7-60). Pambazuka Press: Cape Town, Dakar, Nairobi ve Oxford.
- Pelek, D. (2024). Mevsimlik tarım işçiliğinin yeni örüntüleri: Etnik iş piyasası ve kırsal gettoları üzerine bir inceleme. Ö. Güneş & İ. Öz, (Ed.), *Kırlardan gelecekler: 21. yüzyılda tarım ve antikapitalist perspektif* içinde, Ankara: Sol Kültür Yayınları, 201-18.
- Perreault, T. (2013). Dispossession by accumulation? Mining, water, and the nature of enclosure on the Bolivian Altiplano. *Antipode*, 45(5): 1050-1069.
- Sabuktay, A. (2014). *Mülksüzleştirmenin yönetimi: 2000'lerde Türkiye'de devlet ve kamu yönetimi*. Ankara: Notabene Yayınları.
- Shapan, A. (2017). Land grabs, primitive accumulation, and resistance in neoliberal India: Persistence of the self-employed and divergence from the "transition to capitalism?". A. P. D'Costa & A. Chakraborty, (Ed.), *The land question in India state, dispossession, and capitalist transition* içinde (s. 76-100). Oxford University Press.
- Topal, A. (2014). Meksika'da tarım politikaları ve kırsal mücadele dinamikleri. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 41, 151-176.
- Ulukan, U. (2009). *Türkiye tarımında yapısal dönüşüm ve sözleşmeli çiftçilik: Bursa örneği*, İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- Vijayabaskar, M. & Menon, A., (2018). Dispossession by neglect: Agricultural land sales in Southern India. *Journal of Agrarian Change*, 18(3): 571-587.
- Von Werlhof, C. (2000). Globalization and the permanent process of primitive accumulation: The example of the MAI, the Multilateral Agreement on Investment. *Journal of World-Systems Research*, 6(3), 728-747.
- Wood, E. M. (2021). *Kapitalizmin kökeni: Geniş bir bakış*. (A. Cevdet Aşkın, Çev.; 1. Basım), İstanbul: Yordam Yayınları. (Orijinal eser yayın tarihi 1999).